

Hans-Christoph Shmidt am Busch

Jogi egyenlőség és személyes tisztelet*

1. A kritikai elmélet és a piac fogalma

Vajon a piacok olyan intézmények (komplexumai)-e, amelyeket pusztán hatékonyságuk okán érdemes támogatnunk? Vagy van normatív tartalmuk is? Milyen értelemben tekinthetők a piacok normatív tartalmú intézményeknek (intézmények komplexumainak)? És hogyan képviselhető egy kritikai társadalomelmélet keretében a tétel, mely szerint a piacok rendelkeznek a szóbanforgó tulajdonsággal?

A fenti kérdések iránt nagy érdeklődést tanúsít a kortárs kritikai elmélet. Jürgen Habermas szerint a modern gazdaság a társadalom olyan, „normáktól mentes”,¹ rendszerelméletileg vizsgálendő szférája, amely mellett kizárólag hatékonysági érvek szólnak. Habermastól eltérően – aki különbséget tesz rendszer és életvilág között – Axel Honnethnek az a célja, hogy „a polgári-kapitalista társadalmi formát az elismerés intézményesült rendjeként értelmezze”.² Honneth konkrétan annak a társadalomontológiai tézisnek a szószólója, mely szerint a polgári-kapitalista társadalom olyan szociális szférákból tevődik össze, amelyek intézményi tekintetben az interszubjektív elismerés három különböző válfaját „testesítik meg”.³ Ezek: a szeretet, a jogi respektus és a társadalmi megbecsülés.⁴ Jóllehet Honneth nem ragaszkodik

* A tanulmány annak a hasonló című előadásnak a szerkesztett változata, amely 2006. szeptember 30-án hangzott el Debrecenben, a „Hegels Theorie der Individualität” konferencia keretében.

¹ Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

² Axel Honneth: Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In: N. Fraser – A. Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch-philosophische Kontroverse*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 129–224.

³ A „megtestesülés” fogalmáról vö. Honneth: i. m. 172.

⁴ Mindazonáltal úgy tűnik, Honneth újabban azon a véleményen van, hogy a polgári kapitalista társadalomban – az említett princípiumok mellett – az individualizmus elismerési viszonya is alapvető fontossággal bír. Vö. A. Honneth: *Organisierte Selbstverwirklichung. Paradoxien der Individualisierung*. In A. Honneth (Hrsg.): *Befreiung aus der Mündigkeit. Paradoxien des gegenwärtigen Kapitalismus*. Campus, Frankfurt am Main, 2002, 141–158; továbbá M. Hartmann – A. Honneth: *Paradoxes of Capitalism. Constellations*, Vol. 13. (2006), 41–58, 42. Mivel azonban ez utóbbi tézis megítélésem szerint még nincs szisztematikusan kidolgozva, ezért a következőkben eltekintek tőle.

makacsul ahhoz az állításhoz, hogy a polgári-kapitalista társadalmakban kialakuló valamennyi intézmény e három elismerési viszony valamelyikének – netán ezek kombinációjának – intézményesült formája volna;⁵ ugyanakkor ahhoz, hogy elérhesse imént említett vizsgálati célját, meg kell mutatnia, hogy a nevezett társadalmi forma szempontjából konstitutív intézmények elismerés-elméleti tartalommal bírnak. Az, hogy Honneth éppen ezt kívánja bizonyítani, abból is kitűnik, hogy elismeréselméleti elemzését kimondottan „a kapitalista társadalmi forma alapvető intézményeire” vonatkoztatja.⁶

A gazdaság vagy a szűkebb értelemben vett (tehát a családtól és az államtól mint szociális szférától elhatárolt) polgári-kapitalista társadalom szférájának vizsgálatához Honneth szerint a fentnevezett elismerési relációk közül kettő áll rendelkezésre. Ezek a jogi egyenlőség, illetve a jogi respektus (ezeket a kifejezéseket Honneth egyenértékűeként használja), továbbá a társadalmi megbecsülés elvei.⁷ Honneth szerint az egymást jogilag tiszteletben tartó individuumok olyan személyekként kezelik egymást, „akiket ugyanaz az autonómia illet meg”.⁸ E gyakorlat lényege az „azonos jogok és kötelességek kölcsönös megadása”,⁹ valamint „a jogi egyenlőség eszméjének intézményesülése”.¹⁰ Az egymást társadalmilag megbecsülő individuumok¹¹ egymást olyan „képességek és tehetségek birtokosaiként kezelik [...], amelyek a társadalom számára értéket képviselnek”.¹² Honneth szerint a társadalmi megbecsültség mértéke, amelyben valamely individuum (legitim módon) részesül, az általa véghezvitt teljesítmények társadalmi hasznosságának függvénye.¹³

Mármost azt nyilvánvalóan senki sem vitatja, hogy a piacok (a fogyasztási javak, a munkaerő és a tőke piacai) „a kapitalista társadalmi forma alapvető intézményei”. Elméletének társadalomontológiai struktúrája folytán Honnethnek eszerint azt kell megmutatnia, hogy a piacok a jogi egyenlőség, illetve a jogi respektus, avagy a társadalmi megbecsülés intézményesült formái. Noha

⁵ Honneth: Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. Id. kiad. 168.

⁶ I. m. 164.

⁷ A szeretet princípiuma Honneth szerint a családi és családszerű kapcsolatokban valósul meg, a polgári társadalom tagjai mint olyanok közötti kapcsolatokban azonban nem.

⁸ I. m. 168.

⁹ Uo.

¹⁰ I. m. 165.

¹¹ A következő megjegyzések a társadalmi megbecsülésnek arra a módjára vonatkoznak, amely Honneth felfogása szerint konstitutív a kapitalista társadalomban.

¹² I. m. 168.

¹³ „Azt, hogy valamely individuum legitim módon mekkora társadalmi megbecsülésre tesz szert”, az „iparilag szervezett munkamegosztás struktúrájában véghezvitt személyes teljesítménye” dönti el. I. m. 166.

Honneth azt állítja, hogy „csak az egyenlőség alapelveinek vagy a teljesítményelvnek a rendhatalmai [...] teremtették meg a legitimációs keretet az újonnan létrejött, piacgazdaságra épülő társadalom számára”,¹⁴ mindazonáltal azt nem mutatja meg, hogy mely tulajdonságai tették erre képessé. Itt valóban azt az ellenvetést tehetnénk, hogy az individuumok anélkül is egyenlő jogok és köteleességek birtokosainak ismerhetik el egymást, hogy piacgazdaságilag szabályozott viszonyban állnának egymással; és természetesen az is elképzelhető, hogy anélkül is autonóm szubjektumokként kezelik egymást, hogy valamely polgári-kapitalista társadalom tagjai lennének. Amíg nincs pontosabban meghatározva, hogy miben is állnak a szóban forgó jogok és köteleességek, valamint a nevezett autonómia tartalma, addig nem világos, hogy milyen fogalmi viszony áll fenn egyfelől a jogi egyenlőség, illetve a jogi respektus princípiuma, másfelől az „újonnan létrejött, piacgazdaságra épülő társadalom” között.¹⁵ A társadalmi megbecsülés elve kapcsán hasonlóképp megemlíthető, hogy az individuumok anélkül is elismerhetik egymást mint társadalmilag értékes képességek és tehetségek birtokosait, hogy egymással piacgazdasági viszonyt létesítenének. És természetesen elképzelhetők olyan társadalmak, amelyekben nincsenek (kapitalista) piacok, és amelyekben az emberek a véghezvitt teljesítmény társadalmi hasznosságának mértéke szerint becsülik egymást.¹⁶ Mindamellett nem világos, hogy a társadalmi megbecsülés elve mely tulajdonságainak köszönhetően tudott, illetve tud hozzájárulni a polgári-kapitalista társadalom „legitimációs kereteinek” megteremtéséhez.

Leszögezhetjük: ahhoz, hogy Habermas-szal szemben megvédhesse azt a társadalomontológiai tézist, mely szerint a polgári-kapitalista társadalmak az

¹⁴ I. m. 178.

¹⁵ A fenti ellenvetés véleményem szerint valójában már korábban is elhangzott. Így Heikki Ikäheimo azt a kifogást emeli Honneth nézetével szemben, hogy az egyes ember autonóm szubjektumként való elismerése a családi és a családsterű kapcsolatokban is alapvető fontosságú. Vö. H. Ikäheimo: On the Genus and Species of Recognition *Inquiry* 45. (2002), 447–462. Ezzel a nézettel Honneth is egyetért. Vö. A. Honneth: *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Kämpfe*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 330. Ám ha ez igaz, akkor felmerül a kérdés, hogy mitől sajátos az autonóm szubjektumként való elismerésnek az a formája, amely a polgári társadalom tagjai *mint olyanok* között áll fenn.

¹⁶ Elméletörténeti szempontból ebben az összefüggésben utalnunk kell a saint-simonizmusra. E mozgalom képviselői valóban a szigorúan teljesítményorientált, tervgazdálkodáson alapuló társadalmi rend mellett törtek lándzsát. Vö. a témáról H.-C. Schmidt am Busch: *Religiöse Hingabe oder soziale Freiheit. Die saint-simonistische Theorie und die Hegelsche Sozialphilosophie*. Felix Meiner, Hamburg, 2007; uő: Friedrich Wilhelm Carové, Eduard Gans und die Rezeption des Saint-Simonismus im Horizont der Hegelschen Sozialphilosophie. In: H.-C. Schmidt am Busch - L. Siep - H. U. Thamer - N. Waszek (Hrsg.): *Hegelianismus und Saint-Simonismus*. Mentis, Paderborn, 2007, 105–130.

elismerés intézményesült rendszerei, Honnethnek meg kell mutatnia, hogy a piacok elismerésméletileg releváns intézmények, továbbá hogy milyen értelemben gondolja ezt.

Egy efféle bizonyítás egyszersmind a kortárs kritikai elmélet számára is nagy jelentőségű. Ennek hiányában ugyanis felmerül a kérdés, hogy olyan korokban, amikor a (globalizált) piacok a javak elosztásának tekintetében, illetve elismerésméleti szempontból nyilvánvalóan súlyos gondokkal küszködnek, a polgárok és a kritikai gondolkodók vajon miért nem érzik szükségét annak, hogy a piacok eltörlése mellett érveljenek.¹⁷ Mindenesetre ez a követelés az elismerésméleti megokolás helyett mindaddig csak hatékonysági indokokkal hárítható el, amíg nem mutatjuk meg, hogy a piacok milyen értelemben fontosak elismerésméleti szempontból. Honneth azonban éppen ezt szeretné elkerülni, miként azt Habermastól való elhatárolódása és Nancy Fraserrel folytatott vitája is mutatja.

De mi köze mindehhez Hegelnek?

2. A jelen vizsgálat célkitűzései

*A jogfilozófia alapvonalai*ban Hegel a „valakit személyében tisztelni” kifejezést az általa elvont jognak nevezett jelenség kifejtésének kontextusában vizsgálja: „A személyiség tartalmazza általában a jogképességet s alkotja az elvont és ennél fogva *formális* jog fogalmát és alapját, amely maga is elvont. A jog parancsa ennél fogva: *légy személy és tiszteld a többieket mint személyeket.*”¹⁸

A tisztelet e formáját a továbbiakban *személyes tisztelet*nek nevezem. A „személyes tisztelet” hegeli fogalma – így hangzik vizsgálódásom alaptétele – alkalmas arra, hogy általa megérthessük:

- mely vonatkozásban tekinthetők a piacok elismerésméleti szempontból releváns intézményeknek,
- a személyes tisztelet miért bírt konstitutív jelentőséggel „a kapitalista társadalmi forma alapvető intézményeinek kialakulása” szempontjából, illetőleg hogy
- az elismerésnek ez a formája mely tulajdonsága(i) alapján tudta és tudja megteremteni a „legitimációs keretet” az „újjonnan létrejött, piacgazdaságra épülő társadalom” számára.

¹⁷ Vö. pl. P. Bourdieu: *La misère du monde*. Editions du Seuil, Paris, 1993. – Azt most ne firtassuk, hogy az elosztás problémái és konfliktusai vizsgálhatók-e elismerésméleti szempontból, vagy sem. Mint ismeretes, ez központi kérdése az Axel Honneth és Nancy Fraser között kialakult vitának. Vö. N. Fraser – A. Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch-philosophische Kontroverse*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003.

¹⁸ G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 67. 36. §.

A következőkben megokolom ezeket a téziseket, végül pedig röviden szólok egy lehetséges problémáról, amely a kritikai gondolkodásban felmerülhet, ha fontolóra veszi annak lehetőségét, hogy a „személyes tisztelet” hegeli fogalmát beépítse egy elismerésméletileg kidolgozott kritikai társadalomelméletbe.

3. Személy, személyiség és személyes tisztelet

Egy emberi individuum Hegel szerint pontosan akkor személy, ha a személyiség struktúráját instanciálja. Egy olyan individuum, amely a személyiség struktúráját instanciálja, Hegel szerint nem más, mint egy bizonyos akarati viszony. Ennek az akarati viszonnak a részletes leírását megtaláljuk *A jogfilozófia alapvonalai* 35. paragrafusában: „E magáértvalóan szabad akarat *általánossága* a formális, öntudatos, egyébként tartalmatlan, *egyszerű* magára való vonatkozás az akarat egyediségében – az alany ennyiben *személy*. A *személyiség* azt jelenti, hogy én mint *ez* minden irányban (belső önkényben, ösztönben és vágyban, valamint közvetlen külső létezés szerint) tökéletesen meghatározott és véges, de teljességgel tiszta magamra való vonatkozás vagyok s a végességben így a *végtelennek, általánosnak és szabadnak* tudom magamat.”¹⁹

A fentiekhez Hegel még hozzáfűzi: „A személyiség csak itt kezdődik, amennyiben az alany öntudata nem pusztán öntudat általában magáról mint konkrét, valamiképpen meghatározott Énről, hanem inkább öntudat magáról mint tökéletesen elvont Énről, amelyben minden konkrét korlátozottság és érvényesség tagadva van és érvénytelen.”²⁰

A személyes akarat valamennyi releváns meghatározásának taglalása ebben az összefüggésben nem lehetséges, de nem is szükséges. Mindamellett Hegel fentebb idézett megfontolásainak segítségével az általunk kitűzött cél szempontjából kellőképp pontos képet alkothatunk a szóban forgó akarati viszonyról.

Az emberi individuum mint személy („szubjektum”) önmagára vonatkoztatott; Hegel szavaival élve „magára való vonatkozás”. Az individuum egyfelől – miként Hegel fogalmaz – „mint *ez* minden irányban tökéletesen meghatározott és véges” önmagára vonatkozás. A szóban forgó individuum mint térben és időben elkülönült,²¹ (a szó biológiai értelmében) eleven és társadalmi entitás többféleképpen is „meghatározott”: sajátos meggyőződései, szükségletei, hajlamai és érdekei vannak. Mint személy tudatában van annak, hogy vannak meggyőződései, szükségletei, hajlamai és érdekei, sőt legtöbbször azt is tudja, hogy melyek ezek a meggyőződések, szükségletek, hajlamok és érdekek. E tudás

¹⁹ I. m. 66.

²⁰ Uo. 35. §, megjegyzés.

²¹ A szóban forgó individuum e meghatározás alapján lesz egy „ez”.

birtokában önmagára mint „konkrét” szubjektumra vonatkoztatott; önmagával „meghatározott és véges” viszonyban áll.

Másrészt ez az individuum magát „tökéletesen elvont Énnek tudja, amelyben minden konkrét korlátozottság és érvényesség tagadva van és érvénytelen”. Hogy értendő ez? Az én, amely önmagára mint meghatározottra vonatkoztatott, nyilván egyszersmind azon az állásponton van, hogy képes bármely meggyőződésétől, bármely szükségletétől vagy bármely célkitűzésétől akaratlagosan távolságot tartani. Alapjában véve nem létezik számára olyan meggyőződés, amelyet ne kérdőjelezhetne meg, amelynek helyességét vagy jogosultságát meg ne vizsgálhatná. Éppígy nem létezik számára olyan szükséglet sem, amelynek tevőlegesen eleget kellene tennie; sokkal inkább az a meggyőződése, hogy még ha szüksége is egy bizonyos X dolog megtétele, akkor is megfoghat benne és meg is valósíthatja azon szándékát, hogy azt ne tegye meg. Ennek megfelelően szándékait saját maga által kitűzött célokként, következésképp olyasvalamiként fogja fel, amitől akaratlagosan távolságot tarthat. Lényegében tehát azt a meggyőződést vallja, hogy nem kell a valamely X dolog megtételére irányuló szándékot követnie, ehelyett akaratát arra irányíthatja, hogy a szóban forgó X dolgot ne tegye meg. Ilyen értelemben a nevezett individuum önmagát mint „elvont” – vagyis mint önnön meggyőződéseitől, szükségleteitől és célkitűzéseitől elvonatkoztatni képes – ént fogja fel.

Mindez segítségünkre van annak megmutatásában, hogy az individuum milyen értelemben tudja magát – Hegel szavaival – „végtelennek, általánosnak és szabadnak”. Az individuum azért, hogy magának tulajdonítja azt a képességet, hogy önnön meggyőződéseitől, szükségleteitől és célkitűzéseitől szándékosan elhatárolódjon, azt az álláspontot képviseli, hogy semminemű „meghatározott és véges” tartalomhoz nem fűzi (végérvényes) kapcsolatot; ilyen értelemben önmagát mint „végtelenséget” fogja fel. Minthogy akaratának propozicionális struktúrája van, ezért ő – „általánosság”. Csakis ezért határolódhat el a fentebb ismertetett módon önmagától mint különöségtől, és ezért képes megalapozott akarásra és cselekvésre. Végső soron úgy gondolja, hogy szabadsága azon képességének mozgósításában áll, hogy önnön meggyőződéseitől, szükségleteitől és célkitűzéseitől szándékosan elhatárolódjék. Annyiban tekinti tehát „szabadnak” magát, amennyiben ezekhez a meggyőzésekhez, szükségletekhez és célkitűzésekhez akaratlagosan viszonyul, és maga dönt arról, hogy milyen célokat kövessen. A tény, hogy szabadságát ebben látja, arról tanúskodik, hogy e képességének mobilizálhatóságát pozitívan értékeli. Önmagát tehát nem csupán olyan individuumként tartja számon, aki rendelkezik ezzel a képességgel; hanem egyúttal igenli is önmagát mint effajta individuumot. Következésképp olyan én akar lenni, amely önmagához mint sajátos tartalmak „birtokosához” kritikusan viszonyul, és maga dönt arról, hogy milyen célokat kövessen.

Megállapíthatjuk: egy (emberi) individuum mint személy az affirmatív önmagához való viszonyulás sajátos formája. Olyan szubjektumnak tekinti magát, amely önmagához mint sajátos hajlamok, kívánságok stb. „birtokosához” akaratlagosan viszonyulhat, továbbá olyan szubjektumként igenli magát, amely e képességének mozgósítása révén maga dönt arról, hogy milyen célokat követ.

A személyes tisztelet szempontjának meghatározását illetően igen fontos annak megértése, hogy az imént leírt akarati viszonyulást Hegel milyen értelemben tekinti elvontnak. Ennek kapcsán megállapítja: „Az akarat *különössége* az akarat egész tudásának mozzanata ugyan [...], de még nem foglaltatik benne az elvont személyiségben mint olyanban. Ennélfogva létezik ugyan, de még különbözik a személyiségtől, a szabadság meghatározásától [...]”²²

Hegel megfontolásai tételszerűen az alább következő módon foglalhatók össze:

1. A különösség mozzanata szerves részét képezi a személyes akarat struktúrájának.
2. A különösség mozzanata különbözik a személyiség mozzanatától, illetve nem része annak.

Magyarázat: A személyiség struktúrájának aktualizálása folytán az individuum önmagára mint különösre is vonatkoztatott; a különösség mozzanata ezért képezi szerves részét a személyes akarat struktúrájának. Mint láttuk, az individuum mint személy azon az állásponton van, hogy akaratlagosan távolságot tarthat meggyőződéseitől, szükségleteitől és célkitűzéseitől, és maga dönthet arról, hogy milyen célokat követ. Ezt a képességét szándékos cselekvés útján, vagyis azáltal mozgósítja, hogy bizonyos meggyőződéseit szándékosan megkérdőjelezi, avagy bizonyos szükségleteitől vagy célkitűzéseitől szándékosan távolságot tart. Eszerint viszont a személyiség struktúrájának működésbe hozása folytán önmagára mint *ezeknek a* sajátosságoknak a „birtokosára” vonatkoztatott. A személyiség mozzanatának működésbe hozása révén tehát önmagával mint „meghatározott és véges” individuummal kerül kapcsolatba.

Ugyanakkor – mint Hegel írja – a különösség mozzanata „még nem foglaltatik benne az elvont személyiségben mint olyanban”, és ettől, „a szabadság meghatározásától még különbözik”. E különbözőséget Hegel azzal magyarázza, hogy a személyiség elve nem tartalmaz olyan meghatározásokat, amelyek segítségével a különösség mozzanata strukturálható volna. Jóllehet egy, a személyiség struktúráját működésbe hozó individuum cselekedeteit irányíthatják morális vagy erkölcsi szempontok (például mások javának szem előtt tartása), mindazonáltal nem azért vagy nem annyiban teszi ezt, mert vagy amennyiben a személyiség struktúráját mozgósítja. Ennek folytán a személyiség – írja Hegel – „[a] konkrét cselekedetre s a morális és erkölcsi viszonyokra való vonatkozásban [...] csak *lehetőség* [...]”²³

²² I. m. 67. 37. §.

²³ I. m. 68. 38. §.

Eddigi megfontolásaink alapján mód nyílik a „személyes tisztelet” első meghatározására. Miként az a fentebb idézett mondatból kitűnik – hogy ti. „tiszteld mások személyét” –, a személyes tisztelet interszjektív viszony; e viszony csak emberi individuumok között állhat fenn, intézmények között vagy intézmények és emberek között viszont nem. Ez felveti annak kérdését, hogy az emberi individuumok milyen minőségben tisztelik egymást, amikor egymás személyét tisztelik. Hegel szerint a személyes tisztelet szempontja csakis a személyes önviszony két aspektusának egyikére – ti. a személyiségére – való visszanyúlás segítségével írható le; ezzel szemben a különösség mozzanata ebben az összefüggésben érdektelen. Az egymást személyekként tisztelő individuumok tehát jogosultnak tartják egymást arra, hogy maguk döntsenek arról, milyen célokat követnek. Ilyen értelemben önálló cselekvőnek tekintik, illetve akként becsülik egymást. Tisztelhetik egymást a követett sajátos célok vagy a célkitűzéseiknek alapul szolgáló sajátos nézetek okán is; ám az effajta megbecsülés nem tartozik a személyes tisztelet szempontjai közé. A személyes tisztelet ilyen értelemben az individuális cselekvőnek az „azt akarom, hogy ezt meg ezt tegyem” kijelentéssel leírható szándékára vonatkozik, nem pedig arra, amit éppen akar, sem arra, aminek alapján akar valamit. A személyes tisztelet esetében tehát – mint Hegel írja – „[...] nem a különös érdek, az én hasznom vagy jólétem a fontos – éppoly kevésbé akaratom különös indító oka, a belátás és szándék.”²⁴

4. Személy, magántulajdon és személyes tisztelet

Hegel a személy fogalmából vezeti le a magántulajdon intézményét. Érvelése az alábbiakban ismertető négy tézis segítségével rekonstruálható. E tézisek közül az első kettőről kiemelt helyen, nevezetesen „A tulajdon” című szakasz első paragrafusában tesz említést. Ezt írja: „A személy kell, hogy szabadságának külső szférát adjon, hogy mint eszme létezzék. Mivel a személy a magán- és magáértvaló végtelen akarat ebben az első, még egészen elvont meghatározásban, azért ez a tőle különböző szféra, amely szabadságának szféráját alkothatja, ugyancsak mint a tőle *közvetlenül különböző és elválasztható* van meghatározva.”²⁵

Hegel itt a következőket állítja:

1. A személynek létre kell hoznia szabadságának egy külső, mások számára is észlelhető szféráját,
2. A személy csak olyan dolgok formájában tudja megadni magának szabadságának ezt a szféráját, amelyek tőle közvetlenül különböznek és elválaszthatók.

²⁴ I. m. 67. 37. §.

²⁵ I. m. 70. 41. §.

3. Miként azt további megfontolásai mutatják,²⁶ Hegel a következőkben az alább két tételt állítja:

4. A különbözőség és az elválaszthatóság 2. pontban megnevezett kritériumának háromféle entitás tesz eleget: az emberi test, a testi és szellemi képességek, valamint az akaratunktól független és az egyén által birtokolható dolgok.

A személy csak a magántulajdonban tudja biztosítani magának „szabadságának szféráját”.

Ezeket a téziseket kell most kifejtenünk.

Ad 1.: Az első tézist Hegel spekulatív módon alapozza meg. Azért kell, hogy a személy külső szférát biztosítson szabadságának – hangzik az indoklás –, hogy eszme lehessen. A személyes akarat, vagyis a fentebb leírt affirmatív önmagára-vonatkozás Hegel szerint azért nem létezik eszmeként, mivel csupán pszichikai jelenség;²⁷ ennél fogva a *Jogfilozófia* terminológiája szerint „puszta fogalom”.²⁸ A személyes akaratnak ahhoz, hogy eszme lehessen, egyúttal „külső”, mások számára is észrevehető realitással kell rendelkeznie.²⁹ Ez az akarat mint fogalom Hegel szerint teleologikusan arra irányul, hogy megvalósuljon és ilyenformán eszmévé váljon. Az első tézis hegeli megalapozása e feltevés okán spekulatív.

Ad 2.: Vajon a személyes akarat miért csak olyan dolgokban tud megvalósulni, amelyek tőle közvetlenül különbözőek és elválaszthatóak? Az, hogy az akarat valamiben megvalósul, azt jelenti, hogy az illető dologban tárgyiasul.³⁰ A tézist, mely szerint a személyes akarat csak olyan dolgokban tárgyiasulhat, amelyek tőle közvetlenül különbözőek és elválaszthatók, Hegel a szóban forgó akarat sajátos struktúrájával alapozza meg. Okfejtése a következőképpen rekonstruálható: A személyes akarat mint (elvont) személyiség önmagára mint „tőle közvetlenül különbözőre és elválaszthatóra” vonatkoztatott; önmagát ugyanis olyan sajátos kívánságok és célok birtokosának tekinti, amelyekhez nem fűzi (elválaszthatatlan) kötelék, és amelyektől ilyenformán távolságot tud tartani. Ezért a személyes akarat Hegel szerint csak olyan dolgokban valósulhat meg, amelyekhez szintén nem fűzi (elválaszthatatlan) kötelék, amelyektől tehát hasonlóképpen távolságot tarthat. A viszonynak, amely a személyes akarat mint személyiség és azok között a dolgok között áll fenn, amelyekben ez az akarat megvalósul, Hegel szerint pontosan olyannak kell lennie, mint az, amellyel a személyes akarat önmagához mint különös-

²⁶ Vö. I. m. 41–53. §.

²⁷ Vö. i. m. 78. sk. 51. §, függelék. Hegel itt a fentebb ismertetett akarati viszonyt (vö. 3. rész) mint „belső akarati aktusomat” írja le.

²⁸ I. m. 25. 1. §.

²⁹ Vö. i. m. 51. §.

³⁰ I. m. 74. 45. §.

séghez viszonyul. Az akarat csak akkor tárgyasulhat e dolgokban, ha azok „ugyancsak mint a tőle közvetlenül különböző és elválasztható” vannak meghatározva.³¹

Ad 3.: Mely entitások tesznek eleget ennek a kritériumnak? Hegel válasza e kérdésre így hangzik: az emberi test, a szellemi és fizikai képességek, valamint az akaratunktól független és az egyén által birtokolható dolgok. Miért és milyen értelemben van ez így Hegel szerint?

A személynek teste van, mivel biológiai értelemben élő individuum. E testhez akaratlagosan viszonyulhat, az önkéntes halálban pedig elhatárolódhat életétől és testétől. E lehetőség folytán a személy számára a test „mint a tőle közvetlenül különböző és elválasztható van meghatározva.” Hegel ezt írja: „[...] mint személynek egyúttal van *életem és testem*, valamint egyéb dolgaim, *csak amennyiben ez az én akaratom.*”³² Majd megmagyarázza: „[...] az állat nem csonkíthatja vagy ölheti meg magát, de az ember megteheti.”³³

A személy mint eleven, gondolkodó individuum – írja Hegel – sajátos „testi és szellemi ügyességekkel” rendelkezik. A halál révén a személy ez utóbbiaktól is elhatárolódhat. Mindamelllett a személy testi és szellemi képességei Hegel szerint egy másik értelemben is különbözők és elválaszthatók tőle.³⁴ Amennyiben ugyanis alkalmazásuk révén olyan termékeket lehet előállítani, vagy olyan állapotokat lehet létrehozni, amelyek képesek a szóban forgó tevékenységtől függetlenül is létezni, úgy kijelenthető, hogy az illető képességek mozgósítása olyan eredményekkel jár, amelyek mint a személytől (annak tevékenységétől) különbözők és elválaszthatók határozandók meg. Hegel valóban ezt vallja, miként az a következő megjegyzésből kitűnik: „Ismeretek, tudományok, tehetségek stb. természetesen a szabad szellem sajátjai, s valami belsejét, nem pedig külsejét jelentik, de éppígy a kifejezés által külső létezés adhat nekik *s eladhatja* őket [...], s ezzel a *dolgok* meghatározása alá helyezi őket.”³⁵

Az akaratunktól független dolgok mint olyanok a személytől közvetlenül különbözők és elválaszthatók. Birtokolt dolgokként is elválaszthatók a személytől. A személy az általa birtokba vett dolgokat ténylegesen elajándékozhatja vagy eladhatja, mégpedig anélkül, hogy megszűnne ugyanazon személy lenni.

Jóllehet az említett háromféle entitás mindegyike eleget tesz a különbözőség és az elválaszthatóság hegei kritériumának, tekintetbe kell vennünk, hogy az emberi test, valamint a testi és szellemi képességek más

³¹ Kiemelés – H.-C. Schmidt am Busch.

³² I. m. 75. 47. §.

³³ I. m. 75. 47. §, megjegyzés.

³⁴ Ugyanakkor, miként azt maga Hegel is hangsúlyozza, ezek nem valamiféle, az illető személytől közvetlenül különböző dolgok – lásd a 43. § megjegyzését.

³⁵ I. m. 72. 43. §, megjegyzés.

értelemben különbözők és elválaszthatók a személytől, mint az akaratunktól független, birtokolható dolgok. A személy nem különítheti el magát ténylegesen a testétől anélkül, hogy ne szűnne meg személy lenni, és képességeitől mint olyanoktól sem különítheti el magát, hanem csupán azok alkalmazásának eredményeitől. Ezzel szemben a magántulajdonát képező „külső” dolgoktól elkülönítheti magát anélkül, hogy megszűnne ugyanazon személy lenni. Ezek a különbségek kihatással vannak azoknak a dolgoknak az átruházhatóságára, amelyekben a személyes akarat tárgyasulhat. A személy csupán külső dolgokat, nem pedig tulajdon testét (mint egészet) vagy tulajdon képességeit (mint olyanokat) ruházhatja át anélkül, hogy megszűnne ugyanazon személy lenni.

Ad 4.: De miért csak a magántulajdon az, amiben a személy tárgyasulhat? És mit jelent az, hogy a fent nevezett fajtákhoz tartozó dolgokat mint magántulajdonát birtokolja? Hegel ennek kapcsán megállapítja: „Mivel a tulajdonban akaratom mint személyes akarat, tehát mint az egyes ember akarata objektívvá lesz számomra, ezért az a *magántulajdon* jellegét kapja[...]”³⁶

Amint azt megmutattuk,³⁷ egy individuum akkor személy, ha önmagát olyan szubjektumnak tekinti és állítja, aki önmagához mint különösséghez akaratlagosan viszonyul, és maga dönt arról, hogy milyen célokat követ. Ennek megfelelően az individuumok akkor tisztelik egymást mint személyeket, ha jogosultnak tartják egymást arra, hogy egymástól függetlenül célokat tűzzenek ki és kövessenek. Erre utal a fent idézett szövegrész. Hegel szerint annak, amiben a személyes akarat tárgyasul, magántulajdonnak kell lennie, mivel a szóban forgó akarat egy „egyén” akarata, annak tehát ilyen minőségben kell megvalósulnia. Minthogy a személy egyénként avagy másoktól függetlenül tűz ki és követ célokat, csak olyan dolgokban tárgyasulhat, amelyekkel szintén egyénként avagy másoktól függetlenül rendelkezik. Azok a dolgok viszont, amelyekre nézve a személy a rendelkezés ilyen kizárólagos igényével lép fel, éppen azok a dolgok, amelyeket magántulajdonosként birtokol (nem pedig azok, amelyeket másokkal közösen vagy másokkal együtt birtokol).

Az említett és kifejtett négy tézisből Hegel azt a következtetést vonja le, hogy az egymást személyekként tisztelő individuumok egymást mint testüknek,³⁸ valamint testi és szellemi képességeiknek³⁹ magántulajdonosát ismerik el, továbbá hogy egymást jogosultnak tartják arra, hogy akaratuktól független, birtokba vehető dolgokat magántulajdonukként birtokoljanak. E kijelentés alapján tehát pontosabban körvonalazható, hogy mit ért Hegel „személyes tiszteleten”. Fentebb, e hegeli fogalom első meghatározásának keretében a

³⁶ I. m. 74. 46. §.

³⁷ Lásd fennebb, 3. rész.

³⁸ „De *mások számára* lényegileg szabad lény vagyok testemben, amint ez közvetlenül az enyém.” I. m. 76. 48. §.

³⁹ Vö. i. m. 43. §, megjegyzés.

következő megállapítást tettük: az egymást személyekként tisztelő individuumok jogosultnak tartják egymást arra, hogy maguk döntsenek arról, milyen célokat követnek.⁴⁰ Most kiegészítjük ezt azzal, hogy az egymást személyekként tisztelő individuumok Hegel szerint az említett értelemben magántulajdonosokként is elismerik egymást. Hegel számára tehát a személy elismerése nem létezhet az emberi individuumok *tulajdonjogainak* elismerése nélkül.

5. „Személyes tisztelet” és gazdaságelmélet

Milyen gazdaságelméleti implikációi vannak a „személyes tisztelet”-nek? Ennek kapcsán mindenekelőtt a következő három észrevételt kell tennünk:

1. A személyes tisztelet összeegyeztethetetlen a jobbagység és a rabszolgaság intézményével. Ez abból a tételből következik, mely szerint az egymást személyekként tisztelő individuumok (saját) testük magántulajdonosaiként ismerik el egymást. Azt az igényemet, hogy beleegyezésem nélkül senki ne használhassa testemet, valóban semmibe vennék, ha jobbagy vagy rabszolga volnék.⁴¹

2. Az egymást személyekként tisztelő individuumok nem szükségképpen állnak egymással piacgazdaságilag szabályozott viszonyban. Elképzelhető ugyanis, hogy semminemű gazdasági együttműködés nincs köztük, hanem szükségleteiket saját munka által elégítik ki.⁴²

3. Azok az egymást személyekként tisztelő individuumok, akik együttműködnek gazdaságilag, tehát az általuk használt termelési és fogyasztási javakat munkamegosztásos alapon állítják elő, helyeselni fogják, hogy e javaknak, valamint a munkateljesítményeknek és a tőkének az elosztása is piacgazdaságilag szabályozott módon történik. Ennek az állításnak a helyessége az alábbi két tézisből következik: a) A piac a személyes tisztelet egyik lehetséges intézményesült formája; b) A központilag irányított gazdaság nem a személyes tisztelet intézményesült formája.

Ad a) Miért tekinthető a piacgazdasági árucserre olyan intézménynek, amelynek segítségével megvalósul a személyes tisztelet? Először is azok az individuumok, akik a piacon árucserét kívánnak folytatni, azon az állásponton

⁴⁰ Lásd fennebb, 3. rész.

⁴¹ Maga Hegel ismételtén kifejtette ezt a fogalmi összefüggést. Vö. pl. i. m. 67. §, függelék.

⁴² Úgy tűnik, hogy Hegel maga az általunk megkérdőjelezett fogalmi összefüggést hangoztatta. A „tulajdonról a szerződésre való átmenet” kapcsán ezt írja: „Az én éppoly szükségessé teszi, hogy az emberek szerződést kötnek – ajándékoznak, cserélnek, kereskednek stb., mint azt, hogy tulajdonnal bírnak [...]. Ha tudatuk számára a szükséglet általában, a jóakarát, a haszon stb az, ami szerződéskötésre ösztönzi őket, magánvalósága szerint az én az, nevezetesen a szabad személyiség reális (azaz: csak az akaratban meglévő) létezésének eszméje.” I. m. 98. sk. 71. §, megjegyzés.

vannak, hogy az árucserére akkor kerül sor, amikor az abban résztvevő felek ezt akarják. Számukra az érintett felek mindegyikének beleegyezése egy lehetséges árucserébe szükséges, míg valamennyi érintett fél beleegyezése ebbe az árucserébe szükséges és elégséges feltétele a szóban forgó ügylet létrejöttének. Másodszor, a piacon árucserét folytatni kívánó individuumok jogosultnak tartják magukat arra, hogy egymástól függetlenül döntsék el, hozzájárulnak-e az árucseréhez vagy sem. Nem tekintik egymás kötelességének annak megindoklását, hogy miért állnak rá egy árucserére vagy miért állnak el attól, amiként annak nyilvánosságra hozatalát sem, hogy egy ilyen üzlet megkötésével (végső soron) milyen célokat követnek. Számukra mint cserepartnernek számára akarjuk „sajátos meghatározottságának oka” irreleváns a szóban forgó ügylet létrejötte és érvényessége szempontjából. Harmadszor, azok az individuumok, akik a piacon árucserét kívánnak folytatni, azt az álláspontot képviselik, hogy nem kell föltétlenül cserepartnerként fellépniük. Jogosultnak tartják tehát egymást arra, hogy egyáltalán semmilyen szerződést se kössenek, illetve semminemű árucserében ne vegyenek részt. E meghatározások alapján a piacok a személyes tisztelet lehetséges intézményesült formái.

Mely piacok tekinthetők tehát a személyes tisztelet lehetséges intézményesült formáinak? A személyes tisztelet elvével lényegében mind a fogyasztási javak piacai, mind pedig a munkaerő- és a tőkepiacok elismerésméleti szempontból kitüntetett intézményekként foghatók fel. Ez azért van így, mert nemcsak az árut pénzre váltó csere, hanem a munkateljesítmény pénzzé tétele, vagy pénz és pénz cseréje esetében is egyaránt érvényes, hogy a cserében érintett felek „egymást mint személyeket és tulajdonosokat ismerik el”. A jelen összefüggésben releváns és az imént kifejtett három meghatározásnak tehát e cserefajták mindegyike eleget tesz. E cserefajták pedig konstitutív jelentőséggel bírnak a fent nevezett piacokra (árupiac, munkaerőpiac, tőkepiac) nézve. Következésképp ezek a piacok a személyes tisztelet lehetséges intézményesült formái.

Hegel maga is hangsúlyozza, hogy az egymást személyekként tisztelő embereknek jogukban áll bér munkaviszony létesítése vagy pénzügyletek megkötése. A személyek azért, illetve annyiban létesíthetnek bér munkaviszonyt, mert és amennyiben az ennek keretében létrejött teljesítmény eleget tesz a különbözőség és az elválaszthatóság fentebb taglalt kritériumának. Hegel ezt írja: „*Különös, testi és szellemi képességeimnek és cselekvési lehetőségeimnek egyes termékeit és más által való korlátozott idejű használatát [...] elidegeníthetem, mert e korlátozás alapján képességeim külső viszonyba kerülnek totalitásomhoz és általánosságomhoz*”, vagyis hozzám mint személyhez.⁴³ Következésképp a „bérleti szerződést” Hegel egyfajta „csereszerződésnek” tekinti.⁴⁴ Ezen

⁴³ I. m. 93. sk. 67. §.

⁴⁴ I. m. 106. 80. §.

túlmenően az egymást személyekként tisztelő individuumoknak Hegel szerint jogukban áll pénzt kölcsönözni egymásnak. Ennek megfelelően „egy *általános dolog* bérbeadása, úgyhogy a bérbeadó csak tulajdonosa marad ennek a dolognak, vagy, ami ugyanaz, az *értéknek*”, vagyis a kölcsön⁴⁵ Hegel szerint egyfajta csereszerződésnek tekinthető.⁴⁶ Ez viszont azt jelenti, hogy Hegel a tőkepiacokat is a személyes tisztelet lehetséges intézményesült formáiként fogja fel.

Ad b) A központilag irányított gazdaság nem a személyes tisztelet intézményesülése. Ahhoz, hogy központilag irányított gazdaságról beszélhessünk, olyan gazdasági rendszer kell, amelyről elmondható, hogy legalább a „mit termeljük?” kérdésre tervgazdaság-orientált választ ad. Egy ilyen gazdasági rendszerben tehát – egy bizonyos időszakra vonatkozóan – a munka iránti kereslet mennyisége és jellege adva van. Vajon miért nem tekinthető az effajta gazdasági rendszer a személyes tisztelet intézményesült formájának?

Ezen a ponton a következő ellenvetést kell tennünk: ha – miként azt feltételezzük – csupán a „mit termeljük?” kérdésre adunk tervgazdaság-orientált választ, a „ki termeljen?”, illetve „kinek a számára termeljük?” kérdésekre viszont nem, úgy a szóban forgó gazdasági térség minden egyes tagjának megvan a lehetősége arra, hogy ne dolgozzék. Senkit sem kényszerítenének tehát a munkára. Eszerint az illető gazdasági térség minden egyes tagját munkaerejének és sajátos képességeinek magántulajdonosaként ismernék el abban az értelemben, hogy ezeket az ő beleegyezése nélkül nem lehetne használni. Ám ez nem azt jelenti-e, hogy az emberek a központi irányítású gazdaságokban is személyekként tisztelhetők?

A fenti ellenvetéssel szemben az alábbi kifogást emelhetjük: noha igaz, hogy az illető beleegyezése a központilag irányított gazdaság fentebb leírt formájában is szükséges feltétele az egyén munkaereje és sajátos képességei társadalmi alkalmazásának és hasznosításának; ugyanakkor ebből még nem következik, hogy az effajta gazdasági rendszer tagjai társadalmilag elismertek volnának testük és képességeik magántulajdonosaiként. Egy, a fentebb jellemzethez hasonló, központilag irányított gazdaságban valóban nem ez a helyzet. Azért nem, mert ennek a rendszernek a tagjai akkor sem rendelkezhetnek egymástól függetlenül testük és sajátos képességeik fölött, ha ezzel senkit sem károsítanak meg személyi és tulajdonosi minőségében. Például ténylegesen tilos volna vállalatot alapítaniuk és társadalmi fogyasztásra szánt javakat előállítaniuk. Ez okból viszont az egymást személyekként tisztelő individuumok nem pártolják a központilag irányított gazdaságokat. Ha feltételezzük, hogy egy nemzetgazdaság vagy piacorientált, vagy központilag irányított, akkor az egymást személyekként tisztelő individuumok az előbbi mellett fognak kiállni; hiszen, mint láttuk, a piacok a személyes tisztelet intézményesült formái.

⁴⁵ I. m. 107. 80. §.

⁴⁶ I. m. 106. sk. 80. §.

Az elmondottakból még nem következik, hogy az egymást személyekként tisztelő emberek olyan világban élnek, ahol megtalálhatók a munkaerőpiacok és a bér munka. Elképzelhető ugyanis, hogy olyan gazdasági térségben élnek, amelyben minden egyes egyén önállóan állít elő javakat, és önállóan értékesíti azokat a piacon. Ha tehát kapitalista gazdasági rendszeren olyan gazdaságot értünk, amelyben léteznek bér munkaviszonyok, akkor az egymást személyekként tisztelő emberek nem szükségképpen élnek kapitalista társadalomban. Mindenesetre ezek az emberek jogosultnak tartják magukat arra, hogy egymástól függetlenül döntsék el, kötnek-e munkaszerződést vagy sem. E jogosultságuk megszüntetését ténylegesen úgy tekintenek, mint a testükkel és képességeikkel való rendelkezési jogok korlátozását, ennél fogva pedig nekik mint személyeknek a semmibe vételét. Következésképp az egymást személyekként tisztelő emberek azon az állásponton vannak, hogy azt a kérdést, hogy vállal-e valaki bér munkát, és hogy adott esetben milyen díjazásban részesüljön ezért, nem központosított formában kell megválaszolni. Ilyen értelemben azt támogatják, hogy a munkateljesítmények elosztása piacgazdaságilag szabályozott módon történjék.

6. „Személyes tisztelet” és kritikai elmélet

A „személyes tisztelet” hegeli fogalma alkalmas arra, hogy eleget tegyen a kortárs kritikai elmélet társadalomontológiai kívánalmának. E fogalom valóban segítségünkre van annak megértésében, hogy

- a piacok milyen szempontból tekinthetők elismeréseméletileg releváns intézményeknek.

E fogalom segítségével ezért egyszersmind az is megindokolható, hogy

- a személyes tisztelet miért bírt konstitutív jelentőséggel a „kapitalista társadalmi forma alapvető intézményeinek kialakulása szempontjából”, illetve hogy

- az elismerésnek ez a formája mely tulajdonságai alapján biztosíthatta, illetve biztosíthatja a „legitimációs keretet” az „újonnan létrejött, piacgazdaságra épülő társadalom” számára.

A „személyes tisztelet” hegeli fogalma ezért, úgy tűnik, fontos funkciót tölthet be a kortárs kritikai elmélet keretein belül.

Mindazonáltal jelen összefüggésben kézenfekvő a következő ellenvetést tennünk. A személyes tisztelet hegeli fogalma alapján a fogyasztási javak, a munkaerő és a tőke piacaiból álló gazdasági rend mint elismeréseméleti szempontból kitüntetett intézménykomplexum jelenik meg. Eszerint az olyan kapitalista piacgazdaság, amely nem tartalmazza a szociális állam elemeit, és államilag nem szabályozott, a személyes tisztelet lehetséges megtestesülése. Mármost viszont a kortárs kritikai elmélet központi törekvését épp az effajta

kapitalizmus bírálata képezi. Honneth valójában épp legfrissebb munkáiban próbálja kimutatni, hogy az államilag nem szabályozott és ilyen értelemben neoliberais kapitalizmus elismerésméleti tekintetben fölöttébb problematikus gazdasági rend.⁴⁷ Következésképp a „személyes tisztelet” hegeli fogalma éppen azt a gazdasági formát látszik legitimálni, amelynek bírálata a kortárs kritikai elmélet középponti törekvése.

A kérdés tehát ez: kitart-e egy olyan társadalomtudós, akinek a számára a (hegeli értelemben vett) személyes tisztelet védelmezendő érték, az államilag nem szabályozott kapitalista piacgazdaság helyeslése mellett? A válasz erre az, hogy nem szükségképpen. Persze ha a szóban forgó társadalomelméletben a személyes tisztelet az egyedüli védelmezendő érték, akkor nem kínál olyan normatív érveket, amelyekkel az államilag nem szabályozott kapitalista piacgazdaság bírálható volna. Ha viszont az említett társadalomelmélet plurális elismerésmélet, akkor lehetséges, hogy segítségével megalapozható a neoliberalizmus olyan bírálata, amely összhangban van a kortárs kritikai elmélet törekvéseivel.

Mindez nagyon világosan megmutatkozik Hegel politikai- és társadalomfilozófiájában. Miután az „elvont jog” keretében a „személyes tisztelet” fogalmával egy olyan kategóriát vezetett be, amely legitimációs alapul szolgálhat az államilag nem szabályozott kapitalista piacgazdaság számára, Hegel „A rendőrség és a testület” fejezetben, valamint „Az állam” szakaszban megmutatja, hogy miért problematikus az effajta rend elismerésméleti szempontból is. Érdekes módon a személyiség és a különösség első látásra talán homályos megkülönböztetése⁴⁸ az, ami megfontolásainak alapul szolgál. Hegel érvelése nagy vonalakban a következőképpen írható le: Minthogy a személyes tisztelet elismerési viszonya csupán a személyiség akarati mozzanatát mozgósítja, a különösség akarati mozzanata tartalmilag itt még teljességgel strukturálatlan. Ez utóbbi ezzel szemben abban mutatkozik meg, hogy a nem szabályozott piacok olyan elosztási eredményekhez vezethetnek, amelyek ellentmondanak a piaci résztvevők mint különös szubjektumok fizikai és társadalmi szükségleteinek. Mindebből Hegel csupán azon individuális rendelkezési- és tulajdonigények korlátozásának a szükségességét vezeti le, amelyek a személyes tisztelet szempontját alakítják.⁴⁹ Hegelnél az államilag nem szabályozott piacok bírálatának normatív mércéjéül – legalábbis egyebek mellett – néhány olyan elismerési reláció szolgál, amelyeket a különösség és a (konkrét) általánosság akarati mozzanataiból vezet le (illetőleg amelyek segítségével ezeket az akarati mozzanatokot kifejti). Ilyenformán aztán *A jogfilozófia alapvonalaiban* elismerésméleti bírálatát adja az államilag nem szabályozott, ilyen értelemben pedig neoliberais piacoknak.

⁴⁷ Vö. pl. M. Hartmann – A. Honneth: *Paradoxes of Capitalism*. Id. kiad.

⁴⁸ Lásd fennebb, 3. rész.

⁴⁹ Vö. i. m. 254. §.

Végső soron tehát lehetséges a „személyes tisztelet” hegeli fogalmának beépítése egy plurális, kritikai elismerésméletbe. Mindazonáltal ez esetben az elmélet alappilléreiül szolgáló elismerési relációknak legalábbis némelyike belső feszültséggel teli viszonyba kerülne. Ennek azonban elméleti szempontból nem kellene hátrányt jelentenie, hanem – például – alkalmat adhatna az olyan fogalmak újragondolására és pontosítására, mint például az elismerésért folytatott harc a modern társadalomban.

Fordította Major Enikő